

EĞİTİM OKUL VE ŞİRKET

Prof. Dr. Hacı DURAN

ÖZET

Eğitim önemli bir sosyal kurumdur. Ancak, işlevlerini her zaman aynı araçlarla, güçlerle ve kurumlarla yerine getirmiyor. Eğitim, ilk ve orta çağlarda, okul ve informel eğitim olarak tanımlanan, tabii sosyal etkileşimlerle işlevini yerine getirirdi. Modern çağda ise; eğitim tamamen okula kapatılmaya çalışıldı. Ailenin, mahallenin ve tabii sosyal etkileşimlerin doğal eğitim ve öğretim süreçleri, tamamen ortadan kaldırılmaya çalışıldı. Her türlü eğitim ve öğretimin okul örgütü ile yürütülebileceği sanıldı. Bütün çabalar bu amaç etrafında toplandı. Böylece bürokratik olarak işleyen, okul çatısı altında birleştirilen, bir eğitim sistemi inşa edildi. Post-modern olarak adlandırılan dönemde ise, eğitim-öğretim ile okullar arasındaki ilişki değişmektedir. Okulun yerini bu kez ekonomik birer kuruluş olan, şirketler almaktadır. Bu makalede, bu sürecin nasıl işlediği ve sürecin ülkelerin milli eğitim politikalarını nasıl etkileyeceği açıklanmaya çalışılacaktır. Şirketler de artık sadece mal ve hizmet üreten kuruluşlar değildir. Aynı zamanda kültürel, manevi değerler üretenlerdir. Şirket kültürlerinin eğitim-öğretim müfredatının temel içeriğini oluşturmasının muhtemel neticeleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim Araçları, Eğitimi Yöneten Güçler, Okul, Şirket Kültürü, Milli Kültür

ABSTRACT

EDUCATION, SCHOOL AND COMPANY

Abstract: Education is one of the most significant social institutions. But it has not always functioned with the same tools, power and institutions. In antiquity and medieval ages education, which was described schooling and informal education, was given in a social interaction nature. In modern age, however, it has completely been confined to schools. The role of family, social environment and educational processes of natural social interactions were tried to be eradicated; any kind of education were allocated to school organization. All diligence was diverted towards that aim. Thus, an educational system which ran bureaucratically and reframed in a school building was constituted. In post-modern age the relation between education and school changed in some aspects.

Companies, which are economical institutions, substitute for schools. This paper aims at explaining the route that process follows and how it affects educational policies at a national scale. As companies not only produce goods and services but also produce cultural and moral values, hence probable results of curriculums in which corporate culture occupy the basic points will also dealt with.

Key Words: Educational Tool, Educationel Power, School Education, Company Culture, National Culture

GİRİŞ

Günümüzde eğitim öğretim dendiğinde hemen okul akla gelmektedir. Bunun temel sebebi eğitim öğretim faaliyetlerinin okulla özdeşleştiğine dair mevcut olan kanıdır. Okul, bu kanıdan dolayı, her türlü eğitim öğretim faaliyetinin temel mekânı ve örgütü olarak düşünülmektedir. Ancak, gerçekten insanların her türlü eğitim ve öğretimi okuldan aldıkları şüphelidir. Okulun verdiği eğitimin yetersiz olduğunu belirten düşünürlerin görüşleri böyle bir şüphenin mevcut olduğunu göstermektedir.

Bu şüpheyi doğrulayacak temel delillerimizden birisi, modernizm öncesi dönemlere ait uygarlıklardır. Modern öncesi toplumlarda ve uygarlıklarda bilindiği gibi okul resmi, zorunlu ve yaygın bir eğitim öğretim mekânı ve örgütü değildir. Ancak toplumsal gelişme ve maddi terakki, yani uygarlık buna rağmen devam etmiştir. Dolayısıyla şunu söyleyebiliriz: Modern öncesi dönemlerde uygarlıkla okulun yaygınlığı ve zorunluluğu arasında güçlü bir bağ mevcut değildir. Bu da şu anlama gelmektedir: Modern öncesi dönemde eğitim öğretim faaliyetleri ile okul arasında bir özdeşlik mevcut değildi. O dönemin insanları eğitim öğretimin önemine inanmaktaydı. Bunun için çaba sarf etmekteydi. Ancak, eğitim öğretimin mekânı ve örgütü olarak sadece okul düşünülmüyordu. Okul dışı alanlarda da ilim, teknik beceri ve mesleki uzmanlık öğretimi yapılırdı.

Bu şüpheyi doğrulayacak ikinci delil ise; okulun yaygınlaştığı, resmileştiği ve zorunlu olduğu modern dönemde bile, mevcut okul müfredatına rağmen, öğrencilerin ve öğretmenlerin, okuldan beklenenin tersine olacak şekilde, farklı değerlere ve inançlara yönelmeleri ve bunları benimsemeleridir. Kendisine gizli müfredat denilen bu karşı kültür, geleneğin, medyanın, küresel söylemin ve çevrenin etkisi ile her zaman okulda mevcut olmuştur. Dolayısıyla öğrenciler okulda okurken bile okulun amaçlarıyla uyuşmayan farklı kültürleri ve becerileri bizzat okul ortamında edinebiliyorlar.

Modern çağın eğitim sisteminin en önemli özelliği, her türlü eğitim ve öğretim etkinliğini formel eğitim olarak örgütlemesidir. Formel eğitim olarak adlandırılan bu eğitim şeklinin en önemli mekânı, kurumu ve örgütü ise; okuldur. Okulun yaygın ve zorunlu bir eğitim kurumu halini almasından dolayı eğitim öğretim dendiğinde hemen okul akla gelmektedir. Okul, bilindiği gibi modern çağda zorunlu ve yaygın bir eğitim kurumu olmakla birlikte, modern çağın bir keşfi ve kuruluşu değildir. Okulun tarihi çok eski dönemlere kadar uzanmaktadır.

Bu makalede okul, eğitim öğretim ve ekonomik birer kuruluş olan şirketler arasında değişen ilişkilere ve kurumsal yapılara değineceğim. Çünkü eğitimle okul arasındaki ilişki hep aynı kalmamıştır. Şirketlerin başlangıçta eğitimle hiçbir ilişkileri yoktu. Ancak, günümüzde birer eğitim kurumu haline gelme çabası içindedirler. İlk; eğitimle okul arasındaki tarihsel ilişki üstünde durulacak. İkinci olarak; eğitim öğretimin modern dönemde okul çatısı altında birleştirilmesi ve yönetilebilir bir duruma getirilmeye çalışılması açıklanmaya çalışılacak. Üçüncü olarak; okul çatısı altında yönetilmeye çalışılan eğitim öğretim etkinliklerinin ekonomik bir metaya dönüşümü süreci açıklanacak. Dördüncü olarak; okulun yerini ve fonksiyonlarını, ekonomik birer kuruluş olan şirketlere bırakması süreci ele alınacak.

1. EĞİTİM VE OKUL

Okulun kuruluş tarihi bilindiği gibi çok eskiye dayanır. Okuma ve yazma öğretimi için Sümerlerin, Mısırlıların çeşitli kurumlar inşa ettikleri bilinmektedir. Meselâ; Sümerlere ait olduğu bilinen çivi yazısı tabletlerde okul günlerini, öğrenci ödevlerini, sorumluluklarını ve okul disiplin kurallarını anlatan çok sayıda belge mevcuttur¹. Okul olarak adlandırılan bu kurumlarda öğretimle görevli öğretmenler, öğrenme çabasında olan öğrenciler, öğrenme konusu olan bir müfredat ve öğrenme kademelerini belirleyen sınavlara dayalı sertifikalar da vardı. Formel veya okul eğitiminin tarihteki önemli mekânları ve kurumları olan bu okullarda eğitim görenler, din adamı, devlet memuru ve hukuk adamı olurlardı. Ancak, bu görevleri yapmak için okul eğitimi alma şartı da mevcut değildi.

¹ Kramer N.Samuel, Tarih Sümer'de Başlar, Çev. M. İlmiye Çığ, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1990, sh.1-13

İlk çağlarda yapılan ve okul olarak adlandırılan bu eğitim kurumlarının müfredatları zamanla çok değişti, yenilendi. Modern çağın başlarına kadar her uygarlık kendi özelliklerini okul müfredatlarında işledi, kalıcı kılmaya çalıştı. Eğitimin ve ilmin önemi çok eski zamanlarda fark edilmekle birlikte, ilginçtir okul modern çağın başlarına kadar yaygınlaşmadı. Okullar, devletin kendi vatandaşları için zorunlu tuttuğu bir eğitim kurumu olmadı. Yönetici elitlerin, din adamlarının ve toplumun üst sınıflarının eğitim kurumu olarak kaldılar. Bütün halkı, bütün meslek adamlarını ve yöneticileri eğiten, eğitim kurumları değildi. Maddi ve manevi olarak seçkin kabul edilen sınıfların yine kendi isteklerine bağlı olarak eğitim gördükleri kurumlardı. Okulda ders veren öğretmenler ve ders alan öğrenciler Sümerler dönemindeki gibi², dini ve idari özelliği olan seçkin zümrelere mensup kimselerdi.

Hıristiyanlık ve Müslümanlık gibi evrensel öğretiyi içeren dinler, dini inancı ve bilgiyi her kese yaymak için, dini eğitimi yaygınlaştırma çabası içine girdiler. Bütün çocukların okula gitmesini ve dinin temel bilgilerini öğrenmelerini, dini bir vucubiyet haline getirdiler. Bilhassa İslâm dini mukaddes dini metinleri, gündelik hayat için gerekli olan temel bilgileri, ilmihal öğrenmeyi ve uygulamayı dini bir emir olarak uygulamaya koydu. Bunun dışında kalan bilimleri öğrenmeyi, öğretmeyi ve araştırmayı ise teşvik etti. Bundan dolayı İslâm uygarlığının etkili olduğu çağlarda, Müslümanların hakimiyet alanlarındaki bölgelerde çok sayıda okul açılmıştır. Bu okullara giden çok sayıda öğrenci de olmuştur. Bu okulların öğretmenleri ve öğrencileri için uyulması gereken adabı belirten eserler yazılmıştır.³ Tekke ve medrese adı altında kurulan bu okullar, devlete örgütsel olarak bağlı değildi. Bağımsız kuruluşlardı. Adab-ı İslâmiye ve insaniye öğreten kurumlardı⁴. Bu okullar resmi statü veren ve mesleki beceri kazandıran kurumlar olmamıştır. İnsanların siyasi ve mesleki kariyerleri okulda alınan eğitimle ve edinilen sertifikalarla belirlenir duruma gelememiştir. Tekkeler, fütüvvet teşkilatlarında olduğu gibi, hem dini eğitim, hem de esnaf teşkilatı özelliğini taşıyorlardı. Ancak, belirtildiği gibi bunlar devletin kuruluşu değildi.

İlk ve orta çağ okullarının kapsamı, anlamı ve işlevi anlaşılacağı gibi, modern çağ okullarının amaçlarından çok farklıdır. Bunun gibi eğitim, öğrenme ve ilim mekânı olarak da sadece okul düşünülüyordu. Okul dışı alanlarda da

² Aynı eser, sh.3

³ Ez-Zernuci, İmam Burhanuddin, Talimu'l-Müteallim, Ter. Y. Vehbi Yavuz, İstanbul 1980

⁴ Ocak Yaşar, "Selçuk ve Osmanlı Dönemi Tekkelerinde Dini Tasavvufi Eğitime Genel Bakış" Türkiye Birinci Din Eğitimi Semineri, İlahiyat Vakfı Yay.Ankara 1981 sh. 73

ilim edinilebilirdi. Okullar yukarıda belirtildiği gibi, saray çevrelerinin saray adabı, siyasi davranışları ve teşrifat kurallarını temel alan eğitim programlarını uygulamaktaydı. Dini kuruluşlar olarak algılanmaktaydı. Gündelik hayatın bütün sorunlarını eğitimin kapsamına almış değillerdi. Seçkin zümrelere ait kuruluşlardı.

Modernizm öncesi dönemlerde okul dışı öğrenmelerin ve eğitimlerin alanı çok genişti. Okul dışı öğrenmelere ve eğitimlere örnek olarak usta-çırak ilişkileri ile edinilen mesleki eğitimleri verebiliriz. Bu dönemlerde, okul eğitiminden edinilen "teknik ihtisaslaşma" yoktu. Okul eğitimi görenek ihtisaslaşmaya gerek görülüyordu. Türkiye'de Tanzimat öncesi dönemde etkili olan lonca sistemi buna bir örnektir. Bu sistemde okul eğitimine ihtiyaç duyulmazdı. Sanat ve ticaret yapma yetkisine sahip olma, ilgili meslekte usta ve kalfa yönetiminde ahlâki kurallara göre, çalışma süresine bağlı kılınmıştı. İş yeri açma yetkisi, **gediğin** verilmesi şartına bağlıydı. **Gedik** edinme yöntemi ise okul eğitimi almayla alakalı değildi. Gedik alınan meslekte uzun süre çalışma ve tecrübe edinme şartına bağlıydı⁵.

Ayrıca dini ortamlarda, siyasi manada resmi bir özelliği olmayan, dini konular hakkındaki öğrenmeleri de buna örnek gösterebiliriz. Bugün kısmen de olsa gayri resmi olarak devam eden bu türden dini eğitim örnekleri, hâlâ varlığını devam ettirmektedir. Bireysel öğretme ve öğrenme diyebileceğimiz **icazet verme** ve **icazet alma** şeklindeki dini eğitim uygulamaları buna örnektir.

Modern çağ öncesi dönemde anlaşılacağı üzere, eğitim ve öğrenme dendiğinde, sadece okul akla gelmezdi. Başka kurumlarında insanları eğittiği varsayılırdı. Yani ilim öğrenimi, eğitim öğretim, mesleki beceri ve statü edinimi ile okul arasında bir özdeşlik yoktu. Okul denilince ilim öğrenimi ve eğitim öğretim akla gelirdi. Ancak ilim, mesleki beceri ve eğitim dendiğinde zorunlu olarak okul akla gelmezdi. Çünkü bunlar okul dışı mekânlarda da öğrenilebilirdi. Sonuç olarak her türlü öğrenmenin ve eğitimin okuldan alındığına dair bir uygulama ilk ve orta çağlarda mevcut değildi. Bundan dolayı bu dönemlerde okul ile mesleki uzmanlık ve ilim tahsili arasında bir özdeşlik yoktu. Bu gün insanlar böyle bir özdeşliğin olduğunu varsaydıklarından dolayı eskiden de bir özdeşliğin mevcut olduğuna dair kurgular geliştirmektedirler. Bu algılamayı, şimdiki duruma ait bir yanılısamanın geçmişe teşmili olarak değerlendirmek gerekir.

⁵ Erkal E. Mustafa, Orta-Teknik Eğitim Sanayi İlişkileri, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978, sh.17

2. EĞİTİMİN OKUL ÇATISI ALTINDA BİRLEŞTİRİLMESİ VE YÖNETİLMESİ

Okulun yaygınlaşması, zorunlu olması, gündelik yaşamın bütün alanlarını eğitim programının kapsamına alması süreci, modern çağın başlamasıyla birlikte kabul görmüştür. Modern çağla birlikte eğitimin temel kurumu okul olmuştur. Bundan dolayı eğitim dendiğinde çoğu kere okul, formel eğitimi ve öğretimi alma, anlaşılmıştır⁶. Modernleşme ile birlikte okul dışı öğrenmelerin, eğitimlerin hepsi, prensip olarak terk edilmiştir. Daha doğrusu önceden okul dışı alanlarda edinilen eğitimler ve öğrenmeler, okul eğitimi kapsamına alınmıştır. Böylece bilgi, beceri ve zamanla kültürün de edinimi süreci okul eğitimi ile verilmeye başlanmıştır.

Ancak, şunu da belirtelim ki; aslında bu durum, kurgusal olarak yani, *prensipte* böyledir. Gerçekten insanların modern çağda, okul dışında eğitim alamadıkları şeklindeki teoriler bir yanlısamanın sonucudur. Modern okulun öğretimine yapılan eleştirilere bakıldığında, kurguda yani *prensipte* mevcut olan bu durumun aslında hiçbir zaman mevcut olmadığı da iddia edilmiştir. Zaten okulun verdiği eğitime yapılan eleştirilere bakıldığında durumun böyle olduğu kolaylıkla fark edilebilir. Meselâ iş çevreleri, okulun sanayide çalışacak düzeyde donanımlı bireyleri yetiştiremediğini her zaman söylemişlerdir.

Bir çok ilmi araştırmada, okulun milli ve manevi değerlerle donanımlı ve teknik becerisi gelişmiş elemanları yetiştirmek istediği; ancak bunu bir türlü başaramadığı açıklanmıştır. Mümtaz Turhan bu çelişik durumu Türkiye açısından şu şekilde açıklamaktadır: "Umumi ve yüksek tahsile yarayan müesseselerimiz, nasıl memurdan ve bir iki serbest meslek mensubundan başka bir tip insan yetiştirmiyorsa teknik öğretim teşkilatı da ya nazari teknik memur veya memlekette şimdilik ihtiyaç olmayan, müstakil çalışma kabiliyetinde ve teşebbüs fikrinden mahrum, sözde teknik sanatkar, yani işsiz yetiştirmektedir"⁷.

Okulda, okul programında olmayan konuların insanlar arası, akranlar arası iletişim ve etkileşimle, farklı kültürlerin öğrenildiği ve tevarüs edildiği bir çok araştırmada ortaya konmuştur. **Kültürel yeniden üretim** denilen bu öğrenmeler, okulun resmi eğitim programında amaçlanan öğrenmeler de değildir. Sosyal faktörler, sınıfsal ilişkiler ve aile kültürünün etkisinde

⁶ Theodorson George A. ve Theodorson Achilles G., A Modern Dictionary of Sociology, Barnes & Noble Books, London 1979, sh.121

⁷ Turhan Mümtaz, Garplılığın Neresindeyiz? Yağmur Yay. İstanbul 1980, sh. 244

gerçekleşen bu öğrenmeler, çoğu kere okulun mevcut amacıyla tamamen tezat bir okul ortamının oluşmasına neden olmaktadır.

Yeniden yapılandırmacılığın savunucularından George S. Counts, Amerikalıların eğitimden sadece okul eğitimini anladıklarını ve bütün umutlarını okul eğitimine bağladıklarını belirterek⁸, bunun bir yanılsama olduğuna işaret etmiştir. Eğitim ve okulun biri birini kapsadığı ve bire bir karşıladığı inancı sadece Amerika için geçerli olan bir durum değildir. Türkiye’de de vatandaşlar eğitimden sadece okuldan elde edilen bilgi ve becerileri anlamaktadır. **Söylemde** veya yukarıda belirtildiği gibi **kurguda** yaşanan bu durum fiiliyatta ne kadar geçerli? Orası belli değildir. Ama vatandaşların eğitimden sadece okul eğitimini anladıkları yaygın bir kanıdır, kurgudur.

Okulun her türlü eğitimi faaliyetini resmi bir kurgu olarak, kendi kapsamına alması sürecini etkileyen faktörler, endüstrileşme, milliyetçilik, siyasallaşma ve bunlara eşlik eden diğer faktörler olmuştur⁹. Endüstrileşme okulu ve eğitimi dönüştürdü. Okula üretim ilişkilerini verimli kılma rolü kazandırdı¹⁰. Bu faktörlerin süreci nasıl etkilediğini anlatmayacağım. Ancak, modern manada eğitimin devlet gücü ile örgütlenmesi, yönetilmesi, programlanması ve okul çatısı altında bürokratik bir kuruma dönüşmesi Prusya, Fransa ve İngiltere’de başlamıştır. Bu üç ülkenin eğitimle ilgili uygulamaları, daha sonra modernleşen diğer ülkelere örnek olmuştur. Şimdi bu üç ülkenin formel bir tasarım olarak bütün eğitim öğretim faaliyetlerini tamamen okulun kapsamına alma çalışmalarını ana hatları ile göstereyim:

Bilindiği gibi; modern okulların ilk örnekleri, önce Prusya krallığı tarafından kuruldu, yaygınlaştırıldı. Bu okulların hepsi kilise meclislerine bağlı olarak örgütlenmişlerdi. 1763’de Prusya’da “Köy ve Taşra Okulları Bildirgesi” yayınlandı. Bu bildirgeyi okulları yönetmekle görevli kilise meclisinin üyesi Berlin’in meşhur papazı Julius Hecker hazırlamıştı. Bu bildirge zamanla, bütün Prusya okulları için genel bir kural haline getirildi¹¹. 1807-1813 Prusya bakanlarından Stein: “Temel bir prensiple yola çıktık; moral, dini ve milli ruhumuzu geri getirmek, güven ve güç kazanmak..... için eğitime ve gençlerin

⁸ Gutek Gerald, Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar, Çev. Nesrin Kale, Ütopya Yay. Ankara 2006, sh. 348

⁹ Rury Jhon L., Education and Social Change, Lawrence Erlbaum Associates Pub. London 2005, sh. 24-25

¹⁰ Duran Hacı, Endüstri Çağının Dinamikleri, Değişim Yay. İstanbul 2002, sh. 16

¹¹ Cubberley P. Elwood, Eğitim Tarihi, Çev. Engin Noyan, Yeryüzü Yay. Ankara 2004, sh. 100-103

yetiştirilmesine önem vermeliyiz. Tüm gücümüzle buna yönelmeliyiz"¹², diyerek eğitimi okul çatısı altında tekelleştirmenin önemini ve amacını da özetlemiş olmaktadır. Görüldüğü gibi, okul ulusal dayanışmanın ilerletilmesi için en önemli kurum ve araç olarak görülmeye başlanmıştır.

Prusya ile aynı dönemlerde, Fransa ve İngiltere devletleri de eğitimi okulların çatısı altında merkezileştirme ve kontrol edilebilir duruma getirme çabası içinde oldular. Bazı liberal ve dini tartışmalardan sonra, her iki ülke de eğitimi okula alma sürecini başarı ile uygulamaya koydu. Fransa'da eğitimin merkezileşmesi ve resmi okullar çatısı altında kontrol edilebilir duruma gelmesine başlangıçta kilise karşı çıktı. Ancak, daha sonra eğitimi okul çatısı altında birleştirme işi doğrudan kilisenin yetkisine bırakıldı. Napolyon'un "Hıristiyan okulları kardeşliği" projesini devreye sokması¹³ okulların resmi olarak kilisenin görüşleri doğrultusunda örgütlenmesine zemin hazırladı.

İngiltere'de, eğitim okul çatısı altında örgütlenmiş olmakla birlikte, özel vakıflar tarafından yönetilmekteydi. Devletten bağımsızdı. Bu ülkede modern eğitim sistemi, diğer Avrupa ülkelerine göre daha geç bir tarihte kurumsallaştı. Diğer ülkelerde 1800 yıllarından itibaren milli birliği esas alan ve okul çatısı altında örgütlenen okul eğitimi uygulamaları, İngiltere'de daha geç bir tarihte başladı¹⁴. Devletin eğitim öğretimi, okul çatısı altında yaygınlaştırmak ve zorunluştırmak amacıyla başlattığı girişimler, çoğu zaman liberal gruplar tarafından tepki ile karşılandı. Liberal gruplar eğitimin millileşmesine her zaman itiraz etmişlerdi. Ancak, bu ülkede de gönüllü okulları kuranlar ve yaygınlaştıranlar yine dini gruplardı. Kaynakların belirttiğine göre, İngiltere'de gönüllü okulları kuran derneklerin başında ise "Hıristiyan bilgisini destekleme topluluğu" bulunmaktaydı¹⁵. İngiltere'de eğitim özeldi, gönüllüydü, devletin işleri arasında sayılmazdı.

Eğitimin okulun çatısı altında devletler tarafında birleştirilmesinin nedeni, yeni bir toplum, yeni bir insan var etmektir. Dönüştürme işlevi okulun tabiatında zaten vardır. Sanayileşme, yeni ekonomik düzen ve hızlı değişimler, Batı Avrupa'da güçlü devletlere ve düzenlere yönelmeye neden oldu. Avrupa'da güçlü etkili bir toplumsal düzenin inşa edilmesi süreci iki önemli değerle yapılandırıldı. Bunlardan birisi dindi, diğeri ise ırktı/milletti¹⁶. Din Avrupa'da

¹² Aynı eser, sh. 108

¹³ Aynı eser, sh.127

¹⁴ Giddens Anthony, Sosyoloji, Çev. Muttalip Özcan, Ayraç Yay. Ankara 2005, sh. 488

¹⁵ Cubberley P. Elwood, age., sh. 152, 177

¹⁶ Tozlu Necmettin, İnsandan Devlete Eğitim, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2003, sh. 232-233

eskiden beri mevcut olan köklü bir bürokratik kurumdu. Dinin kontrolünde yaygınlaşan okullar da bundan dolayı bürokratik disipline bağlı olarak biçimlendi. Milli duygu ise ortak olduğu varsayılan siyasi kültüre göre okulların içerik kazanmasına ve yapılanmasına neden oldu.

3. EĞİTİMİN VE OKULUN EKONOMİK METAYA DÖNÜŞÜMÜ

Başlangıçta dini ve milli amaçlarla kurulan ve yaygınlaştırılan okulların amaçları modernizmle birlikte zamanla değişti. Dinin yerini ekonomik anlamda fabrikada çalışma yeteneği, girişimcilik ve verimlilik becerileri aldı. Teknik uzmanlaşma okul eğitimlerinin en önemli amacı oldu. Buna dini kurumun kendi dinamiklerine dayalı olarak dünyevileşmesi de denebilir. Çünkü dini amaçlarla kurulan bu okullar, sanayileşme, ekonomik kalkınma ve emperyal yayılma arttıkça, amaçlarını bu doğrultuda yeniden ürettiler ve şekillendirdiler. Dolayısıyla dini, kültürel ve siyasi amaçlarla örgütlenen, bütün vatandaşlar için zorunlu kılınan ve yaygınlaşan okullar, kısa bir süre sonra, bir taraftan soyut bilginin artması, diğer taraftan burjuvanın ve devletin amaçları doğrultusunda eğitim programlarını yenilediler ve günümüze taşıdılar.

Okul her türlü eğitimin vazgeçilmez kurumu olmakla birlikte, bazen açık bazen de gizli çatışmaların alanı da oldu. Okullar yukarıda belirtildiği gibi, dini kurum olma özelliklerini yitirdiler. Buna karşın siyasi fonksiyonlarını arttırmaya çalıştılar. Sanayi ise daha çok iş ve meslek becerisi yüksek olan teknik uzmanların okullarda yetiştirilmesini bekledi. Ancak, toplumsal değişmeye ters gelecek şekilde okul kurumunun kendi kendini büyütmesi ve şişirmesi gibi bir durum da yaşandı. Yani toplumsal talep okuldan teknik uzman beklerken, okul kendi bürokratik yapısına hizmet eden yeni uzmanlık alanları ihdas etti. Kendi kendini büyüttü. Okulun toplumsal talepler yerine, kendi kurumsal gücünü şişirmesinin en önemli örneği ise "soyut öğrenme" (matematik, tarih, felsefe, bilim vb.) konularının eğitim programlarının en önemli birimi olması ile gerçekleşti. İş çevreleri daha sonra görüleceği gibi, okulun kendini soyut öğrenme konuları ile şişirmesine, hep ihtiyatla yaklaştılar. Bunu eleştirdiler.

Bu değişme ile birlikte eğitimin kendisi ile yapıldığı araçlar/*eğitim araçları* ve eğitimi yöneten güçler/*eğitim güçleri* de değişti. Daha önce eğitimin araçları ve eğitimin kendisi ile yapıldığı en önemli kaynaklar, kutsal metinler ve bu metinlerin yorumlarını içeren felsefi dini kitaplardı. Eğitimi yöneten en

önemli güç ise; dini bürokrasi yani kiliseydi. Eğitimin en önemli mekanı okul olmakla birlikte okul dışı alanlarda da eğitim yapılmaktaydı. Hepsinden önemlisi, yukarıda belirtildiği gibi, gündelik yaşamın bütün konuları düzenli, yani okul eğitiminin kapsamında değildi.

Eğitimin araçları ve eğitimi yöneten güçler, sekülerizmin hakimiyet alanını arttırmasına bağlı olarak değişti. Yeniden üretildi. Eğitim dini ahlaki bir değer olmaktan çıktı. Eğitim alma süreçleri, insanların bedensel, sosyal ve zihinsel gelişim aşamaları olarak kabul edilen özelliklere göre, yeniden örgütlendi. Eğitim kademeleri bilimsel ve rasyonel olduğu kabul edilen kademelere göre, standartlaştırıldı. Psikopedagojik teknikler geliştirilerek okul eğitimine uygulandı. Tekniğin eğitimde uygulanması, geleneksel öğrenme ve eğitim serbestliklerinin sonu anlamına gelmektedir. J.Ellul, okulda uygulamaya konmaya çalışılan bu psikopedagojik teknikleri, her şeye kadir olan tanrı anlamına gelen pantokrat kavramıyla açıklamaktadır¹⁷. Öğrenme ve öğretimin teknik bir konu haline gelmesi veya teknik bir konu olarak görülmesi, okulu bürokratik yöntemlerle yönetilebilir duruma getirmiştir. Eğitim ve öğretimle ilgili bu algı değişmesi, (ki aslında bu bir yanılsamadır) aynı zamanda öğrenmenin sadece maddi ve toplumsal amaçlara uygun olarak yapılması gerektiğini de ortaya koymaktadır.

Okul, işe giden büyüklerin çocuklarının eğitildiği ve bakımlarının yapıldığı bir alan oldu. Yani okul endüstriyel çalışmadan dolayı boşalan ailenin yerini dolduran bir kurum oldu. Bunlara bağlı olarak, okula yeni imajlar ve fonksiyonlar yükledi. Tam zamanlı okul, yerleşik bir kural haline geldi. Öğretmenlik mesleği, siyasi ve ideolojik ölçülere göre yasal bir statü kazanandı. Vatandaşların toplumsal statüsü, okul eğitimi alma dercesine göre biçimlendi ve örgütlendi, okulların hiyerarşik örgüt yapısı başarı derecesini belirleyen bir kural oldu. Okulun bu uygulamalarını destekleyen davranışçı, rasyonalist bilim ve felsefe kuramlarına¹⁸ göre düzenlenmiş eğitim programları uygulamaya kondu. Yukarıda sözünü ettiğim soyut öğrenme konuları ile okulun kendisini şişirmesi ve hantal bir bürokratik kuruma dönüştürmesi, bu idealist, davranışçı ve rasyonel akımların görüşleri doğrultusunda gerçekleşti.

¹⁷ Ellul Jacques, Teknoloji Toplumu, Çev. Musa Ceylan, Bakış Yay., İstanbul 2003, sh. 364

¹⁸ Duran Hacı, "Öğretmen ve Öğrenci Rollerinin Yeni Eğitim Teknolojileri Karşısındaki Konumu", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Amiran Kurtkan Bilgiseven Özel sayısı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., Sayı 176, İstanbul 2008, sh. 112

Sonuçta okul klasik modern toplumun temel eğitim kurumu oldu. Batı'da başlayan bu süreç kısa bir süre sonra ülke, din, kültür ve coğrafya farkı gözetilmeksizin bütün dünyaya hakim oldu. Bütün ülkelerdeki eğitim faaliyetleri okul çatısı altında birleştirildi. Merkezi olarak programlanabilir, yönetilebilir ve denetlenebilir duruma getirildi.

Okulun soyut bilgileri kullanarak ekonomik ve siyasi amaçlarla, insanları eğitime alma sürecine eleştirilerde olmuştur. Bu eleştiri de ikiye ayırmak mümkündür. Bu eleştirilerden **ilki**, iş çevrelerinin/burjuvanın okulun yetersizliğine dair yaptıkları eleştirilerdir. İş çevreleri, okulun iş hayatında başarılı olacak ve verimliliği arttıracak düzeyde etkili ve teknik donanımına sahip elemanları yetiştiremediğini söyleyip durdu. Burjuva, okulu yöneten kurumları kendi amaçları doğrultusunda eleman yetiştirmeleri için sürekli yönlendirdi. Çünkü bütün insanların zorunlu olarak toplandığı ve eğitim gördüğü bir mekan, onların beklentileri için çok önemliydi. M. Apple'n aktardığı şu ifade, iş çevrelerinin okuldan ne beklediklerini çok güzel bir şekilde özetlemektedir. J.Ryerson ve Son, İnc şirketinin eğitimle ilgili olarak hazırladığı, The Ryerson Plan adlı raporda şöyle denmektedir; "...Serbest teşebbüs sistemimizin muazzam önemi konusunda bir öğretmeni ikna edin; artık yıllar boyunca yüzlerce öğrenciyi ikna etme bakımından işler yolunda demektir"¹⁹. Ancak, bu amacın gerçekleşmediğini ifade eden raporlar da her zaman yayınlanmıştır. Bu raporlar okulun bu amaçlar doğrultusunda kendini yenilemesi için çeşitli önerilerde sunmuştur. Meselâ; amacı teknisyen yaratmak olan okulun yani yeni eğitimin bu işi başaramadığı 1950'de Fransa'da yayınlanan raporlarda da belirtilmiştir. Bu raporlarda, yüksek öğretimin sanayinin ihtiyacıyla bir ilişkisinin olmadığı, çok sayıda teknik becerisi olmayan yarı entelektüeli yetiştirdiği ifade edilmektedir²⁰. İlgililerin konuya çözümü bulması istenmektedir.

Konu ile ilgili olarak yapılan bilimsel araştırmalarda da okul eğitiminin beklenen sosyal hareketliliği tam olarak gerçekleştirmediği açıklanmıştır. Sosyal çevrenin, ailenin, okul dışı kültürün ve sosyal sınıfın okula rağmen statüleri belirlediği tesbit edilmiştir. Toplumsal hareketliliği etkilediği bulgulanmıştır. Raymond Boudon'un²¹ konuyla ilgili araştırmaları bu durumu ortaya koymaktadır. Ancak buna rağmen, okul eğitimine bağlı olarak toplumsal

¹⁹ Apple Michael W., Eğitim ve İktidar, Çev. Ergin Bulut, Kalkedon Yay. İstanbul 2006, sh 182

²⁰ Ellul Jacques, age., sh 366

²¹ Erkal E. Mustafa, Orta-Teknik Eğitim Sanayi İlişkileri, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978, sh. 12-13

hareketliliğin gerçekleştiği, kişilerin statü sahibi olduğuna dair, toplumda yaygın bir hüküm mevcut olmuştur. Halbuki sosyal ve fiziki çevre statü ediniminde ve sosyal hareketlilikte okula rağmen her zaman etkili olmuştur. Üstelik bir de okul eğitim alma imkânları, çoğu kere ferdin sosyal çevresine bağlı olarak şekillenmiştir²².

İş çevrelerinin okulu dönüştürme çabası, dini çevrelerce ve bazı eğitim bilimcilerce tepki ile karşılanmakla birlikte, bütün toplumsal çevreler tarafından kısa süre içinde benimsendi. Bunlarla birlikte devletler de okulu milli kaynaştırma ve kalkınma aracı olarak kullandı. Günümüzde de bu algı halk tarafından da benimsenmiştir.

Belirtildiği gibi, eğitim geleneksel manada sadece iş sahibi olmak için istenen ve arzulanan bir etkinlik değildir. Bir varolma biçimidir, kültürdür, yaşam biçimidir. Oysa günümüzde okul çatısı altında örgütlü bir hale getirilen eğitim, ekonomi politikalarının temel amacı olmuştur. Bundan dolayı, çocukları için istihdam kaygısı düşünenler, tarım gelirleri azalan aileler, bu azalmayı ve endişeyi çocuklarının okul eğitimleri ile telâfi etmeye çalışıyorlar. Daha önce tohum alımı, tarla bakımı ve sulama işlemleri için borçlanan aileler, şimdi çocuklarını iş garantisi olan bir üniversiteye göndermek için borçlanıyorlar. Bu durum çocukların geleceğini ekonomik bir metaya dönüştürmektir. Eğitimin insan doğasına aykırı bir değer haline gelmiş olmasının sendromu toplumu sarmış bulunmaktadır.

Okulların eğitim programları ve amaçları formel tasarıma bakılırsa iş piyasalarına göre şekillenmektedir. Çünkü eğitime aktarılan kaynaklar fiziksel sermaye yatırımları gibi, gelir getiren yatırımlar olarak algılanmaya başlamıştır²³. Ekonomik çıkarları her şeyden önemli gören insanlar, çocuklarının okul eğitiminin başarısı için, iktisadi kaynak ayırmaktan çekinmiyorlar. Okulda elde edilecek statülerin her halükarda gelecekte önemli ekonomik, siyasi ve sosyal imkânları beraberinde getireceği varsayılmaktadır. Bundan dolayı okul eğitimine duyulan talep her gün daha çok artmakta. Aileler kendilerine ait bir gelecek olarak kabul ettikleri çocuklarının okul eğitimi başarısı için, her türlü fedakârlığı göstermektedir. Bu amaçla üniversiteye hazırlık dershanelerine, özel okullara ve özel ders veren hocalara çocuklarını gönderiyorlar. Çok büyük fedakarlıklarla elde ettikleri birikimlerini bu amaçla harcamaktadırlar. Sonuçta her gün daha çok insan ekonomik varlıkları ile

²² Erkal E. Mustafa, Aynı eser ve aynı yer.

²³ Tural Necla K., Eğitim Finansmanı, Anı Yay., Ankara 2002, sh. 5

birlikte okul eğitimi sektörüne doğrudan veya dolaylı olarak katılmaktadır²⁴. İş çevrelerinin okula yükledikleri görev okulu ve eğitimi böyle bir tehlikeli sürecin içine koydu.

İkinci tip eleştiriler ise; okulun hiçbir zaman insanların öğrenme ve eğitim alma becerisini tamamen yönetemeyeceğine odaklanmışlardır. Okulun mevcut disiplini ve örgüt yapısıyla gayri insani bir kuruma dönüştüğünü söylemektedirler. Okulların mevcut durumunu bu bağlamda eleştirenlerin başında ise, Basil Bernstein ileri sürdüğü “dil kodları”, İvan İllich'in geliştirdiği “gizli müfredat”, P. Bourdieu'nun “kültürel yeniden üretim”²⁵ ve Paulo Freire'nin “bankacı eğitim/ezilenlerin pedagojisi”²⁶ adlı kuramları gelmektedir. Eleştirel kuramlar, okul programlarına rağmen, okulun bünyesinde, çevresel faktörlerden, insan doğasından ve karşılıklı etkileşimle kendiliğinden öğrenme anlamına gelen diyolojik ilişkilerden dolayı, alternatif öğrenme alanlarının ve kültürlerin oluştuğunu iddia etmektedirler.

Bu eleştirel kuramlara göre, mevcut okul eğitimi uygulamaları disiplini, düzeni, hiyerarşiyi, eşitlemeyi, belli kalıplarla düşünmeyi ve öne konana bağlı kalmayı prensip haline getirmiştir. Bu uygulamaların hakim olduğu bir ortamda yaratıcı düşünmenin, hayatı olduğu gibi, kişiye özgü kavramlarla algılamanın, bireysel başarı gösterme yeteneklerinin ve farklı yaşam biçimlerinin olabileceğini düşünerek varolma sürecine katılma tutumunun gelişmesini bekleyemeyiz. İnsanları hayata bağlayan en önemli değerler ise bunlardır. Okul eğitimi uygulamaları insanları hayata bağlayan bu değerleri, tatbik ettiği hiyerarşik yapı, elemeye dayalı sınav sistemi, kazandırmaya çalıştığı teknik beceri ve uygulamaya çalıştığı disiplinler düşünme biçimleri ile köreltmektedir. Bundan dolayı sınavlarda yani elemelerde başarılı olamayan öğrenciler farklı yaşam biçimleri ve alanlarını keşfedemiyorlar. Bunun yerine kendi kendilerine azap çekiyorlar. Okulun çatısı altında okulun resmi programı ile uyuşmayan alternatif kültürler ve eşitsizlikler sosyal etkileşim yoluyla dolaylı olarak edinilmektedir.

Okula alternatif olarak geliştirilen bir çok eğitim modeli teorik düzeyde de olsa son elli yıldır tartışılmaktadır. Bunların en önemlileri; İ. İllich'in “öğrenme ağları”²⁷ teorisi, “öğrenen toplum”²⁸ kuramı, Peter Senge tarafından

²⁴ Duran Hacı, “Eğitim ve İntihar”, Milliyet Gazetesi, Entellektüel Bakış Sayfaları 07/08/2000

²⁵ Giddens Anthony, Sosyoloji, Çev. Muttalip Özcan, Ayrac Yay, Ankara 2005, sh. 507-509

²⁶ Freire Paulo, Ezilenlerin Pedagojisi, Çev. Dilek Hattatoğlu Ve Erol Özbek, Ayrıntı Yay.İstanbul 1995

²⁷ İllich İ., Okulsuz Toplum, Çev. Mehmet Özay, Şule Yay., İstanbul 2000, sh. 105

²⁸ Smith Mark K., “Theory and Rhetoric of Learning Society”, www.infed.org/lifelonglearning,

geliştirilen “öğrenen örgüt”²⁹ modeli, J. Dewey, E. Lindeman ve B. Yeaxle tarafında 1920’li yıllarda geliştirilen “Yaşam boyu eğitim”³⁰ şeklindeki önerileridir.

Okula yöneltilen bu eleştirilere rağmen okul önemini gittikçe arttırdı. Eleştiriler mevcut okul eğitimini yenileme gibi bir işlev de gördü. Ancak, bu yenilenmeler sonuçta okul eğitiminin süresinin daha da artması ve okul eğitim türlerinin daha da çeşitlenmesi ile sonuçlandı. Okulun daha çok büyümesine ve egemen olmasına neden oldu. Okula alternatif olarak geliştirilen eğitim önerilerinden konumuz açısından en eski ve etkili olduğunu düşündüğüm öneri “yaşam boyu öğrenme” kuramıdır.

4. EĞİTİMİN OKUL DIŞI ALANLARA TAŞMASI: HİZMET İÇİ EĞİTİM

“Yaşam boyu öğrenme” kuramı başlangıçta okul dışı alanlarda da öğrenmenin ve eğitimin devam ettiğini var sayarak geliştirildi. Kuram “tam zamanlı okul” eğitiminden önce de, sonra da insanların yaşamın gerektirdiği koşullarla baş etmesi için yeni öğrenmeler yapması gerektiği, iddiasına dayanmaktadır. Yaşam içindeki öğrenmeler de tecrübenin eğitimi, tecrübe ile eğitim ve tecrübe için eğitim şeklinde gerçekleşmelidir. J. Dewey’in bu kuramı ilginçtir daha sonra bizzat kendisi tarafından okul eğitiminin geliştirilmesi ve yenilenmesi için uygulamaya konmuştur. Dewey, okullardaki zihinsel eğitimi/soyut öğrenme konularını, ders kitabına dayalı öğrenmeyi, anlatıma dayalı dersleri eleştirir. 1920’li yıllardaki okulların eğitimini, eski geleneksel eğitim olarak değerlendirir. Bu eğitimi, sadece “dinleyen adam” yetiştiriyor diye çok ayrıntılı bir şekilde tenkit eder. Getirdiği öneriler ise, okulları el, beden ve sanat becerilerini geliştirecek şekilde yeniden düzenlemek olarak özetlenebilir³¹.

“Yaşam boyu öğrenme” kuramı, konumuz açısından iki bakımdan önem taşımaktadır. **Birincisi;** mevcut okulların eğitim programlarını, zihinsel ve teorik olmaktan çıkartmaya çalışması; el, iş ve sanat becerilerini geliştirmeyi esas alan tecrübeye dayalı bir okul kurmaya çalışması. **İkincisi;** okul sonrası

²⁹ Senge Peter M., Beşinci Disiplin, Çev. Ayşegül İldeniz Ve Ahmet Doğukan, Yapı Kredi Yay. İstanbul 1998

³⁰ Ayhan Serap, “Dünden Bugüne Yaşam Boyu Öğrenme”, Yaşam Boyu Öğrenme Hazırlayan Fevziye Sayılan ve Ahmet Yıldız, Pegem A Yay., Ankara 2005, sh. 2-3

³¹ Dewey John, Okul ve Toplum, H.Avni Başman, Pegem A Yay., Ankara 2008, sh. 23-41

için ise "hizmet içi eğitim" programları ile iş yerlerinde ve işletmelerde okul eğitimine benzer programlarla eğitimi süreklileştirmesi ve "yaşam boyu eğitim" adı altında uygulamaya koymaya çalışması.

Anlaşılabileceği gibi, okul sonrası için, "hizmet içi eğitim" programlarıyla bu yetenekleri ömür boyu geliştirmeyi önerdi. Ancak, beklentiler hiçbir zaman Dewey ve arkadaşlarının istediği şekilde olmadı. Çünkü daha sonraları yetişkin eğitimi de girişimciliği, rekabeti, verimliliği arttıran bir eğitim olarak tanımlanır olmuştur. Böylece gerçek bağlamından kopartılmıştı³².

Okul eğitimi bu kuramla tahmin edilebileceği gibi, çok çaba sarf edilmesine rağmen, yine rasyonel ve bürokratik kaldı. Kuram okullarda sadece bir öğrenme konusu oldu. Çünkü modern okulların yapıları yukarıda belirtildiği gibi -eğitim araçları ve eğitimi yöneten güçlerden dolayı- değişime açık değillerdi. Kurumsallaşmış örgütlü yapı, reform çabalarını akamete uğrattı.

Okul kendisi ile ilgili bütün reform girişimlerini değiştirerek bürokratik yapısına benzetti. Böylece okulla ilgili eleştiriler, sadece bir entelektüel birikim olarak kaldılar. Bu arada hizmet içi eğitim programlarının kapasitesi, içerikleri gittikçe artmaya devam etti. Ancak, hizmet içi eğitim programları, okul eğitiminin eksikliğini tamamlayan programlar olarak kaldı. Modern dönem boyunca bu durum böyle devam etti.

Ancak, şirketlerin hizmet içi eğitim programları gittikçe arttı. İlk zamanlar sadece teknik uzmanlığı geliştirmek ve yenilemek için yapılan hizmet içi eğitim programları, daha sonra muhtevalarını genişlettiler. Çalışanların duygusal tatminleri, iletişim becerileri ve işe bağlılık konuları da bu programların kapsamına girdi. Günümüzde bu programlar gittikçe çeşitlenmekte, okul programlarında yer alan bir çok konuyu da kapsamlarına almaktadır. Bu programlardaki çeşitlenme ve artış, okul dışında yeni bir eğitim öğretim alanı ve örgütünün yavaş yavaş şekillendiğine işaret etmektedir.

Şirketlerin yönetimindeki hizmet içi eğitim programlarındaki artışı bizzat şirket yöneticileri tarafından desteklenmektedir. Çünkü ilerde üstünde durulacağı gibi, şirketler de sadece mal ve hizmet üreten kurumlar olmaktan çıkmaktadır. Kültür de üretmektedir. Kültür üretme işine, kendi çalışanları ile başlamaktadır.

³² Bhola, H. S., "Education of Adults in the Age of Globalization: Lifelong and Fullscale", In Issues in the Education of Adults, Vol. 15., p. 53-69, Belgium 1997

5. OKULUN ŞİRKETE DÖNÜŞÜMÜ VE KÜRESEL ŞİRKETLERİN KÜLTÜREL HAKİMİYETİ

Küreselleşme ve iletişim teknolojileri, bir taraftan “eğitimi yöneten güçleri” ve “eğitim araçlarını” değiştirmektedir. Diğer taraftan küresel ekonomik güçlerin kurumlarının başında gelen işletmelerin örgütsel yapılarını ve fonksiyonlarını değiştirmektedir. İşletmeler sadece mal ve hizmet üreten kuruluşlar olmaktan çıkmaktadır. Aynı zamanda kültür ve değer yargısı da üretmektedir. Bu değişimleri iki başlık altında ele almak mümkündür. **Birincisi;** iletişim ve eğitim teknolojileri ve eğitimi yöneten güçler alanındaki değişimler. **İkincisi** ise; işletmelerin yapısında meydana gelen değişimler. Bu değişimler sonucunda okul işletmeye, işletme de okula dönüşme eğilimine girmektedir. İşletme bundan dolayı eğitim faaliyetlerini doğrudan doğruya kendi yönetimi altına almaya çalışmaktadır. Bu durum ise; ülkelerin milli eğitim politikalarından çok farklı ve onunla çelişen bir değişimin meydana geldiğine işaret etmektedir.

5.1. EĞİTİM ARAÇLARI VE YÖNETİMİNDEKİ DEĞİŞMELER

Eğitim araçları ve eğitim yönetimi alanındaki değişmelerin **İlki**, enformasyon teknolojilerinin, eğitimin en önemli araçları haline gelmesidir. Bilgi toplumunun iletişim araçlarının başında bilgisayar ve bilgisayar sistemine bağlı olarak geliştirilen, internet, çift ve tek yönlü kablo sistemleri, telekomünikasyon uyduları, telekonferans sistemleri, kapalı bilgisayar şebekeleri ve bilgi aktarımında renk, grafik, ses, görsel efekt, müzik, yazı ve benzeri iletişim efektlerini birleştirerek sunuma hazırlayan multimedya/çoklu ortam sistemleri gelmektedir. Bunlar birey odaklı teknolojilerdir. Bu araçlarla herkesin herkesle bağlantı kuracağı küresel ağlar oluşmaktadır. Bu araçların kullanımı merkezi değil, bireyseldir.³³ Ancak, multimedya teknolojilerinin yönetimi ve mülkiyeti bireysel değildir. Ulusal da değildir. Bu aygıtlar, çok uluslu şirketlerin her yönüyle üzerinde hakimiyet kurduğu teknolojilerdir. Bunlar aracılığı ile şirketin yönetimine giren eğitim, çok uluslu şirketlerce yönetilebilir duruma gelmektedir. Bu iletişim teknolojilerine bağlı olarak bilgi bankaları ve çeşitli yazılım programları hazırlayan kültür sanayicileri³⁴ olarak tanımlanan gruplar

³³ Naisbitt J., Global Paradoks, Çev. Sinem Gül, Sabah Yay., İstanbul 1994, sh. 37-38

³⁴ Attali J., 21. Yüzyı Sözlüğü, Çev. Saroğlu K., Güncel Yay., İstanbul 1999, sh. 283

da ortaya çıkmıştır. Artık klâsik eğitim sisteminde kullanılan eğitim araçlarının yerini, zaman içinde bu yeni iletişim teknolojileri alacaktır. Zaten sözü edilen iletişim teknolojileri şimdiden ilköğretim düzeyinde yoğun bir şekilde kullanılmaktadır.

İkincisi, eğitim ve okul yönetiminin devletin örgütsel yapısının bir parçası olmaktan çıkması ve şirketlerin örgütsel yapılarına eklenmesidir. Eğitim araçlarının değişmesine bağlı olarak eğitimi yönlendiren, şekillendiren, eğitim çalışanlarının ve öğrencilerin niteliklerini belirleyen güçler de değişmektedir. Yeni eğitim teknolojilerine bağlı olarak ortaya çıkan *eğitim yöneticisi güçler*, yazılım programı hazırlayanlar, iletişim teknolojileri üretenler, bilgi bankası oluşturanlar, bilgisayar destekli eğitim programı yapanlar, sanal animatörler ve bilgisayar okur-yazarı geniş kitlelerdir. Bu ürünlerin kullanımı için okul gibi özel binaların yapımına, sınıflardaki sıralara, ders kitaplarına ve öğretmeyi hedef edinen öğretime ihtiyaç kalmamaktadır. İnsanlar uzun mesafeler kat ederek, bürokratik olarak planlanmış geniş çalışma gruplarına katılmadan buldukları yerde ve kendi denetimlerindeki zaman diliminde, sadece sanal olarak tanıdıkları ve sözleştikleri iş sahipleriyle anlaşarak kendi evlerinde çalışabileceklerdir.³⁵

Üçüncüsü, "tam zamanlı okul" eğitimine iş çevrelerinin öteden beri duydukları güvensizlik. Modern okula iş çevrelerinin yönelttikleri eleştirileri yukarıda belirtmiştik. Okulun vasıflı eleman yetiştiremediğini dile getiren bu çevreler, aynı zamanda okul eğitimi maliyetinin de çok yüksek olduğundan yakınmaktadırlar. Soruna ekonomik çıkarları açısından yaklaşan bu kesimler, okulun soyut bilgilerle gereksiz bir şekilde büyüdüğünü varsayarak, alternatif eğitim uygulamaları arayışına girmiş bulunmaktadırlar.

Dördüncüsü, üretim ve hizmet teknolojilerinde meydana gelen hızlı yeniliklerden dolayı şirketler elemanlarını sürekli olarak *hizmet içi eğitime* almak zorundadırlar. Okuldan öğrenilen bilgiler ve edinilen yetenekler, yeni teknolojileri kullanmak için yeterli olamıyor. Bundan dolayı, şirketler bünyelerinde sürekli olarak eğitim veren, bir eğitim merkezi kurmak zorunda kalmaktadırlar. Bu durum eğitimin ağırlık merkezinin okuldan şirkete kaymasına neden olmaktadır. Eğitim aygıtı kısmen öyle bir örgütleniyor ki nihayetinde özneleri, araştırma programları ve taahhütleriyle teknik/işletme odaklı bilginin üretimi için başat bir alan sağlıyor. Ekonomi ve devletteki en

³⁵ Naisbitt J., age. sh. 67-70

güçlü çıkarlar, bu bilgiyi bir kültürel sermaye biçimi olarak metalaştırmakta ve biriktirmekte. Böylesi bir kültürel sermayenin aldığı biçim ve kullanımı, yeni küçük burjuvazinin sermaye tarafından hem sürekli istihdam için kullanılmasını hem de denetimini sağlar³⁶.

Beşincisi, modern dönemde sosyal bütünleşme ve milli birlik için okulu yöneten merkezi yönetim bu işlevini yerine getirmekte zorlanmakta. Eğitim tamamen ekonomik bir metaya dönüştüğü için, eğitimden de ekonomik çıkarlar beklenmekte. İnsanlar ve vatandaşlar ekonomi politikalarının bir aracı olacak şekilde sosyal sermaye olarak tanımlanmakta. Bir üretim girdisi olarak görülmekte. Bu durum önce okulların özelleşmesi ve şirket yönetimi gibi yönetilmesi sürecini başlattı. Ardından, eğitimin okuldan alınıp, doğrudan doğruya birer ekonomik kuruluş olan şirketlerin, kurumsal yapılarının bir parçası olmasına yol açtı.

Altıncısı, sürekli eğitim, ömür boyu eğitim ve hizmet içi eğitim gibi, eğitim uygulamaları ise; doğrudan doğruya özel şirketler tarafından örgütlenen ve düzenlenen eğitimlerdir. Eğitimi yöneten ve örgütleyen bu şirketler ise her şeyden önce ekonomik kuruluşlardır. Milli çapta örgütlenmiş olan siyasi toplumun örgütsel kuruluşları değildir. Anlaşılacağı gibi, eğitim yönetimi; sürekli eğitim, ömür boyu eğitim ve hizmet içi eğitim uygulamalarının önem kazanması ile birlikte bu ekonomik kuruluşların denetimine girmektedir.

Yedincisi, şirketler teknolojik yenilik için, araştırma geliştirme faaliyetlerini arttırmak zorundalar. Bilgi üretimi ve işletimi bu çabadan dolayı doğrudan doğruya şirketin kurumsal yapısı ve yönetimi altına girmektedir. Bu gün bir çok işletmenin laboratuvarları ve araştırma geliştirme birimleri, üniversitelerin laboratuvarlarından ve araştırma merkezlerinden çok daha iyi durumdadır. Şirketlerin araştırma merkezleri akademik birimler olarak hizmet üretmektedir. Mevcut okulların şirketlerin kapasitesine ulaşma imkanı neredeyse kalmamıştır. Şirketler okullarda çalışan yetişmiş elemanları da yüksek ücretler ödeyerek kendi kuruluşlarına kazandırmaktadırlar.

Sekizincisi, çalışma ortamında kullanılan araçlarla, eğitim ortamında kullanılan araçlar, arasındaki fark ortadan kalkmaktadır. Teknolojik yenilik ve iletişim teknolojileri çalışma alanı ile öğrenme alanını birleştirmektedir. Bu durum şirketlerin eğitimi kendi örgütsel yapılarına almalarına yol açmaktadır. Yani kendisiyle eğitim gördüğümüz bilgisayar programlarıyla aynı zamanda

³⁶ Apple Mschael W., age., sh.213

çalışmaktayız. Bunun anlamı; klasik eğitim sistemi/okul eğitim ortamı ile çalışma ortamının farklılığı ortadan kalkmaktadır. Hatırlanacağı gibi klasik eğitim sisteminde okul çalışma ortamının dışındadır ve belli bir eğitim aldıktan sonra kişiler çalışma hayatına katılabilmektedir. Şimdi ise çalışma, ikamet ve eğitim ortamı birleştirilmiş olmaktadır.

5.2. İŞLETME YAPISI VE AMACINDAKİ DEĞİŞMELER

İşletmelerin yapısında da ciddi değişimler yaşanmaktadır. Üretim örgütü olarak bilinen işletmeler, modern sınai üretimin ve kalkınmanın en önemli birimleridir. Modern dönemde işletmelerin özelliklerinin şunlar olduğu varsayılmaktaydı: İşletmeler, bilimsel mantıksal, rasyonel yani faaliyetleri ölçülebilir örgüt yapıları ve çalışma biçimleri³⁷ ile insanlığın ulaştığı ilerlemenin en üst seviyesinde ortaya çıkmışlardır. Mekanik, mantıksal, bilimsel yapıları ile çağımız toplumlarının gelişmesini ve kalkınmasını en üst seviyeye çıkaracaklardır. Kapitalist sanayi toplumunun yapı taşlarıdır. Temel birimleridir.

Ancak işletmeler yukarıda belirtildiği veya denildiği gibi, gerçekten mantıksal olarak örgütlenmiş ve her şeyleri bilimsel olarak ölçülebilir olarak mı kurgulanmıştır? Veya bu ilkelere göre kurumsallaştığı iddia edilen yapılar, gerçekten sadece bilimsel ve mantıksal ilişkilerin, tavırların ve tutumların hakim olduğu alanlar olurlar mı? Bu sorunun cevabı tartışmayı iki yönlü olarak sürdürmeyi gerektirmektedir. Birincisi bilimden anlaşılan şeyin ne olduğu. İkincisi ise birer üretim örgütü birimi olarak işletmeleri oluşturan değişkenler, yani unsurların özellikleri.

Bu biçimlenmelerin, yaklaşımların gerçek hayatla, işletmelerde olup bitenlerle tam olarak örtüşüp örtüşmediği ayrı bir tartışma konusudur. Ama şu kadarını söyleyebiliriz: Japonya'da aile ilişkileri gibi duygusal ve tamamen subjektif inançlar ve değerler üstüne kurulu olan şirketlerin durumu, Taylorist veya Fordist olarak isimlendirilen bu bürokratik, bilimsel işletme kuramları konusunda ihtiyatlı olmamız gerektiğini bize göstermektedir. Sadece Japonya işletmeleri değil, aslında Taylorizm denilen bilimsel kuramın sanayileşmenin kaynağı olarak bilinen Batı Avrupa'da ve Amerika Birleşik Devletleri'nde gerçekten uygulanıp uygulanmadığı da son zamanlarda sorgulanmaktadır. Bunun sadece metne dayalı teorik bir yanılsama olduğu bir çok araştırmacı

³⁷ Baransel Atilla, Çağdaş Yönetim Düşüncesinin Evrimi, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yay., İstanbul 1993, sh 12

tarafından söylenmeye başlanmıştır. Yani her ne kadar sanayileşmenin en önemli üretim birimi olan şirketlerin, mantıksal olarak örgütlendiği, bütün şirket etkileşimlerinin laboratuvar şartlarında reaksiyona giren maddelerin durumu gibi önceden hesaplanabileceği ve deneylerin tekrarlanabilirliği gibi bir durumun şirket çalışanlarının etkileşimlerinde gözlemlenebileceği ileri sürüldü ise de; durumun böyle olmadığı bu gün ciddi manada tartışılmaktadır.

Hatta son yıllarda mevcut varlıklara bağlı muhasebelerin gelecek dönemlerdeki yatırımlarla ilgisi konusunda yapılan hesaplamaların, şirketlerin hareket alanını durağanlaştırdığını iddia edenler bile vardır. Bu fizibilite çalışmaları, insan kaynakları hakkındaki çalışmalar değildir. Doğrudan doğruya finans kaynakları ve stokları hakkındaki fizibilite raporlarıdır. Dolayısıyla bürokratik bilimsel örgüt olarak tanımlanan şirketlerin ve işletmelerin yapısı her zaman bu anlayışa göre biçimlenmemektedir.

Günümüz işletmelerinin başarıları ve verimlilikleri, yenilik, örgütsel bağlılık, örgüt sağlığı gibi özelliklerle açıklanmaktadır. Güven önemli bir değer olarak belirtilmektedir. Çalışanların iş tatmin düzeyleri üzerinde durulmaktadır. Şirketler, çalışanlarının örgütsel bağlılıklarını iyileştirmek, güven duygularını tatmin etmek, iş tatmin düzeylerini arttırmak ve inovasyon arayışlarını süreklileştirmek için özel eğitim programları hazırlıyorlar, projeler yapıyorlar. Şirketlerine özgü bir kimlik ve kültür oluşturmaya çalışıyorlar. Şirket duaları ve marşları hazırlanmaktadır. Şirketlerin vizyonları çalışanlarının taşımak zorunda oldukları sembollerle ölçülmeye çalışılmaktadır. Marka olma, olarak ifade edilen kimlikler bize neyi hatırlatmaktadır. Şirketler sadece çalışanları arasında egemen ve etkili olan bir kültürle de yetinmek istemiyorlar. Tedarikçilerini ve müşterilerini de bu kültürün birer aktörü haline getirme çabası içindedirler.

Kültürün ve eğitimin işletmeler için çok önemli bir değer olduğu bilinmektedir. Şirketler insan kaynaklarını geliştirmek ve şirkete özgü bir kimliğe oluşturmaya çalışmaktadır. Kültür konusu sosyal bilimlerin tartışmalı alanlarından birisidir. Bir çok tanımının olduğu bilinmektedir. Bu tanımların tartışmasına girmeden, konumuzla alakalı olabilecek bir tanımlama ile tartışmayı sürdürmekte yarar vardır. Kültürden insanların davranışlarını ve amaçlarını belirleyen ahlaki değerleri, inançları, töreleri, gelenekleri ve milli duyguları, ortak yaşama ve kültürdaşları için fedakârlık yapma kabiliyetlerini anladığımı belirtelim. Kültürün ekonomik kalkınma üzerinde etkili olduğu ve

milli bir hüviyet taşıdığı³⁸ çok önemli araştırmalarla ortaya konmuştur. Ancak, şirket kültürü denilen kültürler, milli kültürle inşa edilmek istenen kültürler değildir. Bunlar milli kültürden bağımsız olarak inşa edilmek istenen alt kültürlerdir.

Yukarıdaki tanımlamayı esas alarak kültürün işletme çalışanlarının davranışları üstündeki etkisini göstermek gerekir. İşletmeler her ne kadar fiziki olarak kapalı alanlar şeklinde yapılanmakta ise de; çalışanların çevreye kapalı olması mümkün değildir. Çalışanlar toplumun genel kültürünün, inançlarının, törelerinin etkisi altındadır. Hem bireysel olarak bu etkiyi hissederler. Hem de kurumsal olarak bu etkiyi yaşarlar. Sadakat, vefa, rekabet, hased, mevki ve makam çekişmeleri gibi kültürel değerler işletme çalışanlarının tutumları etkiler.

Kültürün işletmelerle olan ilgisi noktasında son zamanlarda çok daha yeni görüşler de ortaya çıkmış bulunmaktadır. Yukarıda belirtmiştik, işletme kültürü denilen kültürler üretilmeye, oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu durum toplumun toplam kültürü ile işletmenin özel kültürü gibi bir çelişkiyi beraberinde getirmektedir. Küresel faktörlerin etkisiyle ortaya çıkan ve iktisadi hayat üzerindeki ağırlıklarını her gün daha da arttıran çok uluslu şirketleri de bu tartışmada taraf olarak düşündüğümüzde konu çok daha önemli olmaktadır.

İşletmelere özgü bir alt kültürün inşa edilmeye çalışıldığı, konuyu takip edenlerin bildiği bir husustur. Ancak, bu alt kültürlerin milli kültürü nasıl etkileyeceği şimdiden düşünülmesi gereken bir konudur. Öte taraftan çok uluslu şirketler çalışanlarını şirketlerinin özel kültürüne göre yönlendirmeye çalışırken, mevcut geleneksel kültürleri de aşındıracaklardır. Şunu öncelikle söylemek gerekir: Günümüz şirketleri kültürün kendileri için ne kadar önemli olduğunu artık biliyorlar. Ancak düşündükleri kültür, hizmet üretiminde buldukları ülkelerin milli kültürü değildir. Küresel aktörlerce inşa edilen ve sermaye çevreleri arasında sürekli dolaşımda tutulan bir kültür var ortada.

Bu kültür uzak doğu merkezli şirketlerde daha çok Budizm'in bir tarikati olan Zen tarikatının inançlarını esas almaktadır. Hindistan merkezli şirketlerde tansandaltal meditasyon ve karma gibi inançları işlemektedir. Avrupa ve Amerika merkezli şirketler henüz laik yapılarını koruyorlar. Ancak, dini ve kültürel referansların gittikçe önem kazandığı bu dönemde, onların da zaman içerisinde bu tür arayışlara gireceklerini şimdiden söylemek mümkündür.

³⁸ Erkal E. Mustafa, İktisadi Kalkınmanın Kültür Temelleri, Der Yayınları, İstanbul 2000

Şirketler artık sadece mal ve hizmet üretmiyor. Aynı zamanda sürekli bir şekilde uyguladıkları hizmet içi eğitim programları ile kültür ve kimlik üretiyorlar. Şirketlerle ilgili olarak yukarıda anlatılanları özetleyecek olursak şunları söylemek mümkündür: Çalışanların iletişim biçimi, işbirliği yapması, dayanışma içinde bulunması ve örgütsel bağlılığı şirketler için çok önemli bir değer olmuştur. Bunların oluşturulması için ortak bir şirket kültürü inşa edilmektedir. Bunu da hizmet içi eğitim programlarıyla yapıyorlar. Bu programlar sadece teknik bilgi vermiyor. Kültür aşıyor.

Şirketlerin önemseydiği ve inandığı sosyal değerlerin, manevi şirket ikliminin hangi kültüre dayanacağı konusunda ciddi sorunlar vardır. Bir zamanlar kültür ve değer dendiğinde hemen, milli manevi değerler akla gelirdi. Ancak şu anda sözü edilen şirket kültürleri, ülkenin milli kültürü ile doğrudan bağlantılı olan kültürler değildir. Şirket kültürlerinin şirketin vizyoner liderliğine ve eğitim bilimi kuramlarındaki ilkelere bağlı olarak milli kültürden bağımsız ve ondan farklı bir şekilde yaratılabilecekleri varsayılmaktadır.

Asıl önemli sorunlarda burada ortaya çıkmaktadır. Milli kültüre karşıt kültürlerin üretilebildiği alanlar olmaktadır, şirketler. Bu özellikleri ile okuldan ve medyadan daha etkili olabilmektedirler. Küresel işletmeler bu özellikleri ile sadece maddi ürünleri üretmiyorlar, pazarlamıyorlar. Aynı zamanda bu ürünlerin üretim sürecine katılan elemanlara yeni bir kültürü de benimsetiyorlar. Bu kültür sanıldığı gibi, üretim sürecindeki doğal çalışma ve hareket biçimlerinden etkilenilerek oluşmuyor. Yani bu durum, maddi kültürün manevi kültürü etkilemesi gibi algılanmamalı. Sözünü ettiğim bu kültür, gezi, eğlence, disiplin kuralları ve hizmet içi eğitim programları ile doğrudan doğruya çalışanlara kabul ettirilmeye çalışılmaktadır.

Yeni eğitim teknolojileri ulusal sınırlar ve kültürleri aşmakla, klasik eğitim sisteminin en önemli güçlerinden olan ve merkezi olarak planlanmış ulusal eğitim bürokrasisinin öğretmen, öğrenci ve eğitim programları üzerindeki iktidarını da sarsmaktadır. Eğitime global güçlerin doğrudan katılımı olarak değerlendirilebileceğimiz bu durum, öğrencilerle global eğitim güçlerini sanal ortamda doğrudan karşılaştırmaktadır. Çünkü; dil farklılıklarının iletişim teknolojileriyle aşılması projeleri geliştirilmekte ve şu anda bu farklılıklar kısmen ortadan kalkmış bulunmaktadır. İletişim teknolojileri mahalli ve milli kültürlerle bağlı olarak şekillenmiş olan alfabelerin ve iletişim dillerinin yerine, global düzeyde standartlaştırılmış yeni bir sembolik dil ikame etmektedir. Bilgisayar mönülerindeki semboller bunun en önemli örneklerindedir. Bu

durumda modernizmin bir gereği olarak örgütlenmiş olan eğitim bürokrasisi işlevini yitirmektedir.

Ekonomik kuruluşlar yani şirketler, modern çağ boyunca milli devletlerin eğitim programları aracılığı ile eğitimi etkiliyorlardı, yönlendiriyorlardı. Şimdi ise ellerine geçen yeni imkanlarla -işbaşı eğitimi, hizmet içi eğitim, ömür boyu eğitim- milli devletler aracılığıyla değil, doğrudan doğruya eğitimi yönetir duruma geliyorlar. İkna endüstrileri onlara çok önemli fırsatlar vermektedir. Bu durum, küresel sermaye kuruluşlarına, sermayenin özgür dolaşımı fırsatının yanı sıra, yönettikleri ve belirledikleri eğitim programlarının da özgür dolaşımı fırsatını vermektedir. Eğitim programları ile inşa ettikleri şirket kültürlerini ve kimliklerini sermayeleriyle, ürettikleri ürünlerle birlikte dolaşımda tutmaktadırlar. Böylece sadece sermaye kontrolü, mal ve hizmet üretimi ile güçlerini arttırmıyorlar. Aynı zamanda uyguladıkları eğitim programları ile güçlerini süreklileştiriyorlar. Dolaşımda tutuyorlar.

KAYNAKLAR

- Apple Michael W., Eğitim Ve İktidar, Çev. Ergin Bulut, Kalkedon Yay., İstanbul 2006
- Attali J., 21. Yüzyı Sözlüğü, Çev. Saroğlu K., Güncel Yay. İstanbul 1999
- Ayhan Serap, "Dünden Bugüne Yaşam Boyu Öğrenme", Yaşam Boyu Öğrenme Hazırlayan Fevziye Sayılan Ve Ahmet Yıldız, Pegem A Yay., Ankara 2005
- Bhola, H: S., "Education Of Adults İn The Age Of Globalizatin:Lifelong And Fullscale", In Issues İn The Educatin Of Adults, Vol. 15, p. 53-69, Belgium 1997
- Cubberley P. Elwood, Eğitim Tarihi, Çev. Engin Noyan, Yeryüzü Yay., Ankara 2004
- Dewey John, Okul Ve Toplum, H.Avni Başman, Pegem A Yay., Ankara 2008
- Duran Hacı, Endüstri Çağının Dinamikleri, Değişim Yay., İstanbul 2002
- Duran Hacı, "Eğitim Ve İntihar", Milliyet Gazetesi, Entellektüel Bakış Sayfaları, 07/08/2000
- Duran Hacı, "Öğretmen Ve Öğrenci Rollerinin Yeni Eğitim Teknolojileri Karşısındaki Konumu", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Amiran Kurtkan Bilgiseven Özel Sayısı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay. Sayı 176, İstanbul 2008
- Ellul Jacques, Teknoloji Toplumu, Çev. Musa Ceylan, Bakış Yay.,İstanbul 2003,
- Ez-Zernuci, İmam Burhanuddin, Talimu'l-Müteallim, Ter. Y. Vehbi Yavuz, İstanbul 1980
- Erkal E. Mustafa, İktisadi Kalkınmanın Kültür Temelleri, Der Yayınları, İstanbul 2000
- Erkal E. Mustafa, Orta-Teknik Eğitim Sanayi İlişkileri, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978Freire Paulo, Ezilenlerin Pedagojisi, Çev. Dilek Hattatoğlu Ve Erol Özbek, Ayrıntı Yay., İstanbul 1995
- Giddens Anthony, Sosyoloji, Çev. Muttalip Özcan, Ayraç Yay., Ankara 2005

- Gutek Gerald, Eğitime Felsefi Ve İdeolojik Yaklaşımlar, Çev. Nesrin Kale, Ütopya Yay., Ankara 2006,
- İllich İ., Okulsuz Toplum, Çev. Mehmet Özay, Şule Yay., İstanbul 2000,
- Kramer N.Samuel, Tarih Sümer'de Başlar, Çev. M.İlmiye Çiğ, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1990
- Naisbitt J., Global Paradoks, Çev. Sinem Gül, Sabah Yay., İstanbul 1994,
- Ocak Yaşar, "Selçuk Ve Osmanlı Dönemi Tekkelerinde Dini Tasavvufi Eğitime Genel Bakış" Türkiye Birinci Din Eğitimi Semineri, İlahiyat Vakfı Yay. Ankara 1981
- Rury Jhon L., Education And Social Change, Lawrence Erlbaun Associates Pub. London 2005,
- Senge Peter M., Beşinci Disiplin, Çev. Ayşegül İldeniz Ve Ahmet Doğukan, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1998
- Smith Mark K., "Theory And Rhetoric Of Learning Society", Wwv.İnfed.Org/Lifelonglearning,
- Theodorson George A. Ve Theodorson Achilles G., A Modern Dictionary Of Sociology, Barnes & Noble Boks, London 1979
- Tozlu Necmettin, İnsandan Devlete Eğitim, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2003
- Tural Necla K. Eğitim Finansmanı, Anı Yay., Ankara 2002,
- Turhan Mümtaz, Garplılışmanın Neresindeyiz, Yağmur Yay., İstanbul 1980